

İbtidai sinifdə şagirdlərin nitqində cümlə qurmaq üzrə aparılan işlərin əhəmiyyəti

Nigar Elşən qızı Muradova

Bakı Qızlar Universiteti

E-mail: nigarmurad97@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. T.Ç. Şükürlü,
p.ü.f.d., dos. P.M. Həsənova

Açar sözlər: ibtidai sinif, şagird, nitq, cümlə, aparılan işlər, əhəmiyyət

Ключевые слова: начальная школа, ученик, речь, предложение, проделанная работа, важность

Key words: primary school, student, speech, sentence, work done, importance

Nitqi inkişaf etdirmək “Ana dili” tədrisinin vacib vəzifəsidir. Danışiq bütün zehni fəaliyyətin təməli, ünsiyyət vasitəsidir. Şagirdin müqayisə, təsnif etmə, sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə bacarığı nitq yolu ilə biliklərə yiyələnmə prosesində formalaşır və nitq fəaliyyətində də özünü göstərir. Şagirdin məntiqi olaraq aydın, dəlillərə əsaslanan, məcazi mənada şifahi və yazılı nitqi onun zehni inkişafının göstəricisidir. Nitqin inkişafı şagird və müəllimlərdən uzun və əzmkar iş tələb edir. Müəllimin vəzifələri aşağıdakılardır:

— şagirdlər üçün yaxşı danışiq mühiti təmin etmək (böyüklərin nitqini qavramaq, kitab oxumaq, radio dinləmək);

— nitq vəziyyətlərinin yaradılmasını təmin etmək;

— şagirdlər tərəfindən kifayət qədər leksik fondu, qrammatik formaları, sintaktik quruluşları, məntiqi əlaqələri düzgün mənimsəməyi təmin etmək, sözlərin istifadəsini aktivləşdirmək;

— nitqin inkişafı, qrammatika və oxu dərsləri ilə əlaqələndirilərək davamlı iş aparmaq;

— sinifdə yüksək nitq mədəniyyəti, yaxşı nitq tələblərinə cavab vermək üçün mübarizə atmosferi yaratmaq (2).

Danışiq praktikasında cümlə yalnız söz vasitəsi ilə istifadə olunur. Müəyyən edilmişdir ki, ən çox sintaksis səhvləri məhz bu ifadə ilə şagirdlər tərəfindən edilir: bunlar idarəetmə və koordinasiyadakı səhvlərdir. Frazə üzərində belə işləyirik:

• əvvəlcə cümləni seçirik və suallardan istifadə edərək sözlər arasında əlaqə qururuq;

• ikincisi, nitq hissələrini öyrənərkən müstəqil ifadələr düzəldirik.

Frazə üzərində işləyərkən aşağıdakılar nəzərə almaq lazımdır:

• quruluşu, yəni onu təşkil edən sözlər, əsas sözdən asılı şəxsə sual, lazımi razılaşma formaları;

• tək, lakin parçalanmış məna ifadə edən ifadənin semantikasi.

Başqa sözlə, idarəetmə analitik cümləni ayırmaq üçün və sintetik cümləyə daxil etmək üçün ola bilər. Bu cür işlər təkə nitqin inkişafı üçün deyil, həm də qrammatikanın öyrənilməsi üçün, cümlədəki daxili əlaqələri şagirdlərin aydın şəkildə başa düşməsi üçün dəyərlidir. Bu, gələcəkdə onlara sadə və mürəkkəb cümlənin quruluşunda sərbəst düzəltməyə və durğu işarələrini düzgün yerləşdirməyə kömək edəcəkdir. Müxtəlif növ cümlələr qurma bacarığı şagirdlərin nitqinin inkişafı üçün əsasdır. Danışiq sintaksisinin təbii inkişafını qiymətləndirmək və dəstəkləmək, onları 3-4 sözdən ibarət monoton cümlələrə yönəltməmək lazımdır. Təlimləri cümlələrlə üç qrupa ayırmaq olar:

1. nümunə;
2. konstruktiv;
3. yaradıcılığa əsaslanan məşqlər (3).

Cümlə üzərində işləyərkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilməlidir:

- müəyyən sözlərdən istifadə edərək müəyyən mövzuda cümlə qurmaq (inşa, hekayə mövzusunda);
- model sxemlərə uyğun olaraq müəyyən növ təkliflərin hazırlanması;
- təkliflərin paylanması, strukturlarının yenidən qurulması;
- eyni fikrin fərqli sintaktik variantlarda ifadəsi;
- cümlələrin, ifadələrin sərbəst tərkibi;
- cümlələrin intonasiyası, fasilələr üzərində işləmək, məntiqi vurğular;
- təkliflərin redaktə edilməsi, onların qurulmasında müxtəlif qüsurların aradan qaldırılması.

Cümlə qurmaq şagirdləri nitq vərdislərinin inkişafına hazırlamaq məqsədi daşıyır. Cümlə qurmaq təlimin ilk günündən başlayır. Bu baxımdan “Azərbaycan dili” dərslindəki şəkillər çox vacibdir. Dərsləyin üz qabığından savad təliminin sonuna qədər dərslərdə yer alan şəkillər əsasında cümlə tərtib etmək olar. Bu vəziyyətdə isimlər, sifətlər, fəllər barədə suallar vermək və sualları cavablandıraraq cümlələr qurmaq vacibdir (1). Məsələn:

Bu qızın adı Nərgizdir. Nərgiz ağ pencək geyinib. Nərgiz rəsm çəkir.

Bir şəkildə bir neçə sual verərək cümlə üzərində işləyərək, tədricən rəhbərliyi nitqə keçə bilərsiniz. Məsələn, dərslərdəki – “Park” şəkli üzrə suallar və cavablar əsasında mətn tərtibini nəzərdən keçirək:

Şəkildə hara təsvir olunub? Parkda kimlər var? Uşaq yelləncəkdə nə edir? (Bura parkdır. Parkda çoxlu adamlar var. Uşaq yelləncəkdə oturub yellənir və s.).

Müxtəlif növ cümlələr qurma bacarığı şagirdlərin nitqinin inkişafı üçün əsasdır. Cümlə şagirdin düşüncəsini çatdırır. Bu düşüncəni çatdırmaq, istədiyiniz formanı formalaşdırmaq, cümlə qurmaq üçün dəqiq sözü seçmək bacarığını göstərir. Buna nail olmaq üçün sisteməlik və ardıcıl nitq məşqləri aparmalısınız. Birincisi, bunlar nümunə və ya təqlid əsasında hazırlanan məşqlər, daha sonra konstruktiv məşqlər (yəni öyrənilmiş nümunələrə əsaslanan cümlələr qurma) və sonra yaradıcı məşqlərə keçiddir (uşaqlar əvvəllər öyrənilmiş nümunələri tətbiq edirlər, naxışlara etibar etmədən dil hissində güvənirlər).

Cümlə üzərində işi aşağıdakı şəkildə müəyyən etdik:

- suallara cavablar (yalnız tam cavablar);
- müəyyən mövzu ilə bağlı cümlələrin hazırlanması;
- iki və ya üç sadə cümləni bircins və ya sadə cümlə ilə homojen üzvlərlə birləşdirmək.

Əsas cümlə qurmaq üçün məşqlər hazır və ya birlikdə tərtib edilmiş plana əsasən tərtib edilmişdir. Bu məzmunu, quruluşu və nitq xüsusiyyətləri şagirdlər tərəfindən şifahi hazırlıq işi zamanı aşkarlanan təqdimat və esselərin qeydidir. Cümlə qurmağın məqsədi şagirdlərə düşüncələrin ötürülməsində lazımi ardıcılığını və tutarlılığı müşahidə edərək məntiqi hissələrdə cümlə qurmağı, məzmunadakı əsas fikri qaçırmamağı, müxtəlif sintaktik konstruksiyalardan və leksikadan istifadə etməyi öyrətməkdir. İlk növbədə cümlənin struktur təhlili və plan üzərində işləmə ilə bağlı təlimlər həyata keçirilməlidir. Daha sonra şagirdlərə cümlə yazmağı öyrətmək üçün müxtəlif tapşırıqlar verilməlidir. Eyni zamanda, əvvəllər bəhs olunan müəyyən ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına yönəlmiş xüsusi məşqlər icra olunmalıdır. Təlimin məqsədi cümlələr qurmaq və onları bir-biri ilə bağlamaq qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir. Bu bacarıqları mənimsədikcə, bu məşqlər əsas yazılı iş - təqdimatlara və inşalara hazırlıq mərhələsində

köməkçi rolunu oynamağa başlayır. Cümlə qurmaq ilə bağlı ardıcıl, sistemli iş prosesində qrammatik tapşırıqların yerinə yetirilməsi, bir sözlə, onların çox yönlü təhlili nitqin inkişafı probleminin həlli ilə bağlıdır.

Məqalənin aktuallığı. Dil nə qədər tez mənimsənilirsə, şagird bütün akademik mövzular da əldə etdiyi bilikləri bir o qədər mənimsəyəcəkdir. Onların nitqi çox vaxt tutarsız, məntiqi baxımdan ifadəli deyildir. Danışığın monotonluğu, dil vasitələrinin yoxsulluğu yalnız zəif şifahi hazırlıqdan deyil, həm də insanları və təbiəti müşahidə edə bilməməsindən xəbər verir. Nitqin inkişafı üzrə bütün növ işlərin əsas məqsədi cümlə qurmaq, yəni düşüncələrinizi, biliklərinizi, hissələrinizi ətraflı açıqlamalarla ifadə etmək bacarığıdır. Bu hədəfə müxtəlif nitq vərdisləri formalaşmadan nail olmaq mümkün deyil. Şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək onun məzmunu üzərində daim işləmək, cümlə qurmağı, düzgün söz seçməyi və düşüncənin səriştəli dizaynını öyrətmək deməkdir. Bu problem ibtidai məktəbdə xüsusi aktuallıq qazanır, çünki bu dövrdə dil mədəniyyətinin əsasları qoyulmuşdur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ibtidai siniflərdə şagirdlərə cümlə qurmağı öyrətmək, bu istiqamətdə nitq inkişafı üçün müəyyən metodlardan istifadə etmək, cümlənin düzgün qurulmasının şagirdin nitqindəki əhəmiyyəti barədə müəyyən tövsiyələr verilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ixtisas və orta ümumtəhsil müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. (Dərslük). Bakı, 2016.
2. Львов М. Р. Речь младших школьников и пути ее развития. М.: Академия, 2007.
3. Селезнева, Е. П. Развитие речи детей. М.: Просвещение, 2001.

Н.Э. Мурадова

Важность построения предложений в речи учащихся начальной школы

Резюме

Развитие речи - важная задача обучения родному языку. Речь - основа всей умственной деятельности, средство общения. Способность ученика сравнивать, классифицировать, систематизировать, обобщать формируется в процессе приобретения знаний посредством речи и проявляется в речевой деятельности. Предложение передает мысль студента. Он показывает умение передать идею, сформировать желаемую форму, подобрать точное слово для построения предложения. Для этого нужно проводить систематические и последовательные речевые упражнения. Сначала это упражнения, основанные на образце или имитации, затем конструктивные упражнения (т. е. построение предложений на основе усвоенных образцов), а затем переход к творческим упражнениям (дети применяют ранее изученные образцы, полагаясь на язык, не полагаясь на образцы).

N.E. Muradova**The importance of sentence construction in students' speech in primary school****Summary**

Speech development is an important task of mother tongue teaching. Speech is the basis of all mental activity, a means of communication. The student's ability to compare, classify, systematize, and generalize is formed in the process of acquiring knowledge through speech and manifests itself in speech activity. The sentence conveys the student's thought. It shows the ability to convey the idea, to form the form you want, to choose the exact word to build a sentence. To achieve this, you need to conduct systematic and consistent speech exercises. First, these are exercises based on a pattern or imitation, then constructive exercises (ie, building sentences based on learned patterns) and then a transition to creative exercises (children apply previously learned patterns, relying on language without relying on patterns).

Redaksiyaya daxil olub: 19.04.2021